

Waarom Kant nog een vierde dialectiek formuleerde

Jabik Veenbaas

Aan het einde van de *Kritiek van het esthetisch oordeelsvermogen*, in de §§55-60, vinden we Kants dialectiek van het esthetisch oordeelsvermogen. In de tweede opmerking bij §57 plaatst Kant deze dialectiek in de context van de twee andere: hij poneert daar dat er drie types antinomie zijn, omdat er drie kenvermogens zijn: verstand, oordeelsvermogen en rede. Het eerste type had hij aan de orde gesteld in de transcendentale dialectiek van de theoretische rede, het derde type in die van de praktische rede, en het tweede type komt dus in deze paragrafen ter sprake.

Dat klinkt tamelijk afsluitend. En het is ook in overeenstemming met de hoofdindeling in drieën van de kritische systematiek zoals die in het schema aan het eind van de definitieve inleiding is gegeven. Niettemin vinden we in de derde kritiek nog een vierde dialectiek, die van het teleologische oordeelsvermogen.

Waarom nog een aparte dialectiek van het teleologisch oordeelsvermogen? Spreekt Kant zichzelf hier tegen en heeft hij in de *Kritiek van het esthetisch oordeelsvermogen* uit een soort slordigheid vergeten te vermelden dat er in de *Kritiek van het teleologisch oordeelsvermogen* nog een vierde dialectiek volgt?

Grondige lectuur van §70 levert ons een betrekkelijk complex antwoord op. De vierde dialectiek is er, zoveel is zeker. Kant zelf zegt *expressis verbis* dat zich zo'n dialectiek voordoet, 'die het oordeelsvermogen in verwarring brengt omtrent het principe van haar reflectie'.

Hij heeft het over maximes van het oordeelsvermogen, dus over subjectieve, regulatieve principes. *De eerste maxime* van het oordeelsvermogen is de *these*: alle voortbrenging van materiële dingen en hun vormen moet beoordeeld worden als was die alleen volgens mechanische wetten mogelijk. *De tweede maxime* is de *antithese*: 'sommige voortbrengselen van de materiële natuur kunnen niet beoordeeld worden als alleen mogelijk volgens mechanische wetten (het beoordelen daarvan vereist een heel andere causale wet, namelijk die van de doelloorzaken)'. 'Als we deze regulatieve grondbeginselen voor het onderzoek nu in constitutieve' – vormende – 'grondbeginselen voor de mogelijkheid van de objecten zelf veranderen, dan luiden ze aldus', zegt Kant:

These: Alle voortbrenging van materiële dingen is alleen volgens mechanische wetten mogelijk.

Antithese: In sommige gevallen is de voortbrenging van materiële dingen niet alleen volgens mechanische wetten mogelijk. (AA 387)

Maar dan komt het. Alleen als zodanig, als constitutieve grondbeginselen, schrijft Kant, zijn de uitspraken in tegenspraak met elkaar, alleen dan vormen ze een antinomie. Maar dat gebeurt omdat ze hun eigenlijke karakter verliezen en zich naar het werkterrein van de rede begeven, dat wil zeggen de rede als verbindend kenvermogen dat zoekt naar het onvoorwaardelijke en dat probeert te bewijzen. Wanneer diezelfde uitspraken zich houden bij het eerste niveau, dat van de maximes van het oordeelsvermogen, doet zich geen tegenspraak voor. Op dat subjectieve, regulatieve niveau is het een volstrekt accurate aanbeveling om het ontstaan van materiële dingen te beoordelen volgens mechanische wetten. Dat dienen we inderdaad te doen voor zover we kunnen. De subjectieve leidraad die zegt dat we soms niet genoeg hebben aan het mechanische principe en dat we dan de opnieuw subjectieve leidraad van de doelloorzaken moeten inzetten, kan daarnaast heel goed bestaan.

Er is hier dus wel sprake van een dialectiek, maar van een dialectiek die qua opzet wezenlijk verschilt van de voorgaande drie. Wordt er bij die andere drie onmiddellijk op een constituerend, een objectbepalend niveau gewerkt, hier is in zowel these als antithese in de eerste formulering sprake van subjectieve, regulatieve, of, zoals Kant het in dit boek formuleert, reflectieve beginselen.

De oplossing van de dialectiek verschilt als gevolg daarvan eveneens. Terwijl bij de andere drie antinomieën steeds de redenering wordt gehanteerd: de tegenspraak tussen de objectieve, constituerende uitspraken wordt opgeheven wanneer die objectieve uitspraken in het kader worden geplaatst van een bovenzintuiglijk substraat dat ten grondslag ligt aan de wereld der verschijningen, luidt de redenering hier zo: de dialectiek hoeft niet op die manier te worden opgeheven, omdat ze op dit subjectieve niveau in feite niet aanwezig is.

Wanneer we dit verschil willen verklaren, worden we toegeleid naar de grondproblematiek van de hele kritische systematiek. Kantcommentator Adickes heeft eens geopperd dat de transcendentale dialectiek in de *Kritiek van de zuivere rede* al heel vroeg werd gecomponeerd. Dat is niet zo'n gekke gedachte, vooral wanneer je je aandacht richt op het derde conflict, of de derde antinomie, van de transcendentale ideeën uit die eerste *Kritiek*, want dat lijkt de hele kritische redenering in een notendop te bevatten. De causale natuur en de vrijheid lijken elkaar uit te sluiten, zo zegt Kant daar, maar ze sluiten elkaar niet uit wanneer we het bestaan van een wereld aannemen die boven die causale natuur uitgaat.

Het is het grondstreven van de drie *Kritieken*, de vereniging van natuur en vrijheid. En het is het grondprobleem van de *Kritiek van het oordeelsvermogen*. Nadat Kant de eerste twee *Kritieken* had gepubliceerd, behield hij, mede naar aanleiding van kritische reacties die hij had ontvangen, onvrede met de manier waarop hij dit grondprobleem had opgelost. In §2 van de definitieve inleiding bij de derde *Kritiek* verklaart hij zelfs dat er sprake is van een kloof tussen het domein van de natuur en dat van de vrijheid. Vermoedelijk in het jaar 1787, het jaar waarin de tweede *Kritiek* uitkwam, ontdekte hij een nieuwe manier om met het probleem om

te gaan. Van groot belang was daarbij de vondst van een derde kenvermogen, een derde onderdeel van de rede als geheel: het reflectieve oordeelsvermogen, dat de mens in staat stelt om van het bijzondere naar het algemene te gaan.

In de eerste formulering van de dialectiek van het teleologisch oordeelsvermogen zien we in feite een van de belangrijkste resultaten van deze nieuwe zienswijze. Die zienswijze levert hem allereerst iets op met betrekking tot de wereld van het kennen alleen. Ze stelt hem in staat om het perspectief op de kenbare wereld te verhelderen en te vereenvoudigen. In de transcendentale analytica van de eerste Kritiek had hij de analogieën van de ervaring geformuleerd, die enkel regulatief mochten worden gebruikt. Maar in de transcendentale dialectiek van datzelfde boek had hij ook gesproken over de noodzaak voor de kennende rede om een hoogste doelmatige eenheid aan te nemen, in de vorm van het redebegrip God. In de dialectiek van het teleologisch oordeelsvermogen voegt hij deze regulatieve verbindende werkzaamheden uit de eerste Kritiek bijeen en verankert hij ze steviger in zijn kentheoretische begrippenkader.

Maar de belangrijkste winst was deze. De kentheoretische aporie ten aanzien van het probleem van het centrale kritische probleem, dat van de verbinding van natuur en vrijheid, blijkt te kunnen worden verkleind wanneer we uitgaan van een reflectief vermogen in onze geest dat ten aanzien van het kennen van de wereld met twee verschillende maximes kan werken. Hoezeer vrijheid en doelmatigheid voor Kant samenhangen, had hij in de eerste en in de tweede Kritiek al duidelijk gemaakt. De vrijheid van de mens, zo redeneerde hij in de tweede Kritiek, moet in het perspectief worden geplaatst van een moreel *doelmatige* wereld. De hoop op die moreel doelmatige wereld vormt in de derde Kritiek een centrale gedachte. En als in ons reflectief oordeelsvermogen mechanische causaliteit en finaliteit naast elkaar kunnen bestaan, zoals in de oplossing van de dialectiek van het teleologisch oordeelsvermogen wordt aangetoond, geeft dit aan dat er kentheoretisch gezien in elk geval een kader ligt dat bij die hoop past.¹

¹. Deze tekst is uitgesproken op het congres 'De hele Kritiek van het oordeelsvermogen in 12 uur!', dat op 24 juni 2010 in het Academisch Centrum Spui25 te Amsterdam heeft plaatsgevonden. Ga voor een overzicht van alle sprekers en onderwerpen naar het [volledige programma](#). [1]

Links:

[1] <http://www.estheticatijdschrift.nl/magazine/2010/kritiek-van-het-oordeelsvermogen/de-hele-kritiek-van-het-oordeelsvermogen-12-uur>